

Protestantisme als wereldwijde vernieuwingsbeweging (1945-2020)

Protestantism as a Worldwide Renewal Movement (1945-2020)

Jan A.B. Jongeneel

Met een voorwoord van dr. Fred van Lieburg

KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Deel 1

Getuigenis en protest

1. Inleiding

Aandacht voor ‘protestantisme’

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw is het christendom de godsdienst met de meeste aanhangers: ca. 30 à 33 % van de wereldbevolking. De islam komt op de tweede plaats: ca. 20 à 23 % van de wereldbevolking. In de vorige eeuw is de islam harder gegroeid dan het christendom. Maar binnen het christendom is het protestantisme doorgroeid. Dank zij deze doorgaande groei is nu ruim 10 % van de wereldbevolking protestant. Het is in alle landen ter wereld bovengronds of ondergronds aanwezig en oefent lokaal en mondiaal invloed uit.

Er is veel meer onderzoek gedaan naar het christendom wereldwijd dan naar het protestantisme wereldwijd. Daarom vraagt deze historisch-systematische studie aandacht voor het wezen en de werkelijkheid van het protestantisme als een 500 jaar oude beweging binnen het wereldwijde christendom. Om praktische redenen beperkt zij zich tot de periode 1945-2020. Zij plaatst deze driekwart eeuw in een oecumenisch kader, met openheid naar de aanhangers van andere godsdiensten en geloven. Aan deze methodische beperking tot het protestantisme ligt geen negatieve instelling jegens niet-protestanten ten grondslag. Een levenslange participatie van de schrijver in de oecumenische beweging wijst in de richting van een positieve benadering van (1) oriëntaals/oosters-orthodoxe en rooms-katholieke medechristenen, en (2) aanhangers van andere godsdiensten en geloven.

Definitie van ‘protestantisme’

De term ‘protestantisme’ kan op verschillende manieren gebruikt worden. De gangbare opvatting verstaat ‘protestantisme’ als die stroming binnen het christendom die niet oriëntaals/oosters-orthodox, rooms-katholiek of marginaal/sektarisch is. Een andere breed gedeelde mening rekent (1) ‘anglicanen (*Anglicans*)’ en (2) ‘onafhankelijken (*Independents*)’ niet tot het ‘protestantisme.’ Deze smallere definitie heeft het voordeel van verdere specificatie binnen het christendom, maar het nadeel van versplintering en, bij gevolg, onoverzichtelijkheid. Deze studie kiest weloverwogen voor de brede definitie. Zij beschouwt dus (1) ‘anglicanen’ en (2) ‘onafhankelijken’ als ‘protestanten,’ ook al zijn er anglicanen en onafhankelijken die liever niet ‘protestant’ genoemd willen worden. Aan hun zelfbeeld wordt tegemoetgekomen door in de tekst

te specificeren wanneer dit nodig is. In het volgende hoofdstuk wordt nader ingegaan op de breedte van het begrip ‘protestantisme.’

In het kielzog van de term ‘wereldchristendom (*World Christianity*)’ is door Willem van de Pol, Nijmegens hoogleraar voor ‘de fenomenologie van het protestantisme,’ de term ‘wereldprotestantisme (*World Protestantism*)’ geïntroduceerd.¹ In deze studie worden de termen ‘wereldprotestantisme’ en ‘wereldwijd protestantisme’ door elkaar gebruikt. De door sommige auteurs gebruikte term ‘mondiaal protestantisme (*Global Protestantism*)’ wordt in deze studie niet gehanteerd.² Ook blijft hierin het gebruik van de term ‘pan-protestantisme (*Pan-Protestantism*)’ achterwege.³

Het ‘wereldchristendom’ krijgt gestalte in de Wereldraad van Kerken (*World Council of Churches*) en in andere organisaties die vorm geven aan de ‘wereldkerk (*World Church*).’⁴ De wereldwijde kerk is de oudste intercontinentale organisatie en functioneert nu als de grootste vrijwilligersorganisatie op aarde. Deze overzichtsstudie richt zich in hoofdzaak op mondiale ontwikkelingen en schenkt slechts summier aandacht aan de tienduizenden protestantse kerken en gemeenten op lokaal en nationaal vlak die in hun eenheid en verscheidenheid vorm geven aan het ‘wereldprotestantisme.’

Protestatio: Getuigenis en protest

‘Protestant’ was aanvankelijk een scheldwoord, maar werd uiteindelijk een eretitel. Het dankt zijn ontstaan aan het gebruik van het Latijnse woord ‘*protestatio* = (1) getuigenis, (2) protest’ op de rijksdag te Spiers in Duitsland (1529). Deze technische term is afgeleid van het Latijnse werkwoord ‘*protestari* = (1) plechtig betuigen, (2) nadrukkelijk verzet aantekenen.’

Op een eerdere rijksdag te Spiers (1526) hadden de Duitse landen en steden unaniem besloten dat iedere vorst en elk stadsbestuur vrij zou kunnen handelen met betrekking tot de Reformatie ‘zoals zij tegenover God en de keizer meenden te kunnen verantwoorden.’ Op deze rijksdag was de keizer afwezig. Maar op de volgende rijksdag te Spiers (1529) liet hij zich vertegenwoordigen door Ferdinand, de koning van Duitsland. Als voorzitter van deze bijeenkomst herriep Ferdinand het besluit van de

¹ Willem H. van de Pol, *Het wereldprotestantisme* (Roermond: Romen, 1956). Engelse vertaling: *World Protestantism* (London: Sheed & Ward, 1965).

² Ulinka Rublack (ed.), *The Oxford handbook of the Protestant Reformations* (Oxford: Oxford University Press, 2017). In ‘Annotation by the Publisher’ wordt deze term gebruikt.

³ David S. Gehring, *Anglo-German relations and the Protestant cause: Elizabethan foreign policy and Pan-Protestantism* (London: Routledge, 2016).

⁴ Arend Th. Van Leeuwen, *Hendrik Kraemer, dienaar van de wereldkerk* (Amsterdam: Ten Have, 1959).

vorige rijksdag met betrekking tot de Reformatie. De aan de Reformatie steun verleende staten en steden reageerden hierop met het indienen van een *protestatio*. Daarin *protesteerden* zij tegen het eenzijdig herroepen van een met algemene stemmen genomen besluit en *getuigden* zij, met een beroep op de Bijbel, dat zij de wil van God stelden boven menselijk gezag en aan niemand anders gehoorzaam wilden zijn dan aan God, “de heer der heren en de koning der koningen” (Openbaring 17:14). Hun getuigend protest was vooral gericht tegen de ongelijke behandeling die Ferdinand wilde doorvoeren: wel godsdienstvrijheid voor rooms-katholieken in naar de Reformatie overgegangene landen en steden, maar geen godsdienstvrijheid voor protestanten in rooms-katholiek gebleven landen en steden.⁵

Hoewel in de afgelopen eeuwen diverse rooms-katholieke en protestantse gelovigen persoonlijk gestreefd hebben naar verbetering in de onderlinge verhoudingen, zorgden pas de oecumenische beweging, het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-66), en de publicatie van het gezamenlijk door de Wereldraad van Kerken en de Rooms-katholieke kerk vervaardigde document *Common Witness* (1984) voor een beëindiging van het antagonisme en de daarmee gegeven polemiek.⁶ Sindsdien richten protestanten hun getuigenis en protest minder tegen de Rooms-katholieke kerk. Maar dit betekent niet dat zij niet meer ‘protesteren’ en ‘getuigen.’ Hun protest is nu niet meer binnenkerkelijk, maar mondiaal gericht tegen alle personen en organisaties die godsdienstvrijheid en de gelijke behandeling van mensen en groepen mensen op papier en in de praktijk beperken en negeren. Zij koppelen hun ‘protest’ nog steeds aan ‘getuigenis,’ met een beroep op (1) de Bijbel als Gods Woord, en (2) de in 1948 door de Verenigde Naties geproclameerde Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (*Universal Declaration of Human Rights*).

Protestantisme: Beweging van vreemdelingen en huisgenoten van God

Het protestantisme is een ‘vernieuwingsbeweging (*renewal movement*),’ de grootste hervormingsbeweging binnen het christendom. Patrick Johnstone en andere evangelische christenen beschouwen de evangelische beweging, de pinksterbeweging en de Charismatische Vernieuwing als ‘vernieuwingsbewegingen.’⁷ Dat is terecht. Maar ten onrechte sluiten zij de oecumenische beweging buiten. Deze studie verdedigt de

⁵ Willem J. Kooiman, *Luther: Zijn weg en werk* (Amsterdam: Ten Have, 1955), pp. 155-56.

⁶ World Council of Churches, *Common witness: A study document of the Joint Working Group of the Roman Catholic Church and the World Council of Churches* (Geneva: WCC, 1984).

⁷ Patrick Johnstone, *The future of the global church: History, trends and possibilities* (Crownhill: WEC – Authentic, 2011), p. 124.

stelling dat het protestantisme vanaf Luther tot nu toe in de volle breedte – vanaf hypervrijzinnig tot ultraorthodox – een vernieuwingsbeweging is die zich door haar ‘getuigenis’ en ‘protest’ onderscheidt van andere hervormingsbewegingen binnen en buiten het christendom.

Het protestantisme kan ook anders getypeerd worden. De lutheraan Conrad Mönnich, als kerkhistoricus verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, publiceerde een boek over de geschiedenis van het protestantisme met de titel: *Vreemdelingen en Bijwoners* (1980).⁸ Hij verdedigde de keuze van deze titel met een verwijzing naar koning David die zichzelf en zijn volk omschreven had als “vreemdelingen en bijwoners (*aliens and transients*)” (1 Kronieken 29:15). Mönnich vond deze omschrijving passen bij het protestantisme in de eerste eeuwen na Luther en Calvijn. Ook in de periode daarna hebben verschillende protestanten zichzelf gezien als ‘vreemdelingen en bijwoners.’⁹ Andere protestanten hebben zich meer thuis gevoeld bij de apostel Paulus die in zijn brief aan de christenen in Klein-Azië het tegenovergestelde beweerde: “U bent geen vreemdelingen en bijwoners meer, maar medeburgers van de heiligen en huisgenoten van God (*citizens with the saints and also members of the household of God*)” (Efeziërs 2:19-20). Dit leidt tot de vraag of na 1945 de geschiedenis van het protestantisme nog wel beschreven kan worden als een beweging van ‘vreemdelingen en bijwoners.’ Is een beschrijving hiervan als beweging van ‘medeburgers van de heiligen en huisgenoten van God’ niet adequater?¹⁰ Duidelijk is in ieder geval dat alle protestanten die in huisgemeenten en heiligheidsbewegingen participeren, kunnen instemmen met de Paulinische uitdrukkingen ‘medeburgers van de heiligen’ en ‘huisgenoten van God.’

Overigens moet de joods-christelijke formulering ‘vreemdelingen en bijwoners’ niet verward worden met de omschrijving ‘vreemde godsdiensten,’ die niet-christenen en niet-moslims in Zuid- en Oost-Azië toekennen aan het christendom en de islam, al dan niet ingegeven door angst voor, en afkeer van vreemdelingen in het algemeen (xenofobie). In India wil Modi alleen die godsdiensten erkennen die aan de oevers van de Ganges ontstaan zijn. In China typeren niet-christenen het christendom soms als ‘vreemde godsdienst,’ omdat dit niet aan de oevers van de Yangtze ontstaan is. Hiertegenover stellen christenen in India en China dat hun godsdienst een voluit Aziati-

⁸ Conrad W. Mönnich, *Vreemdelingen en Bijwoners: Hoofddlijnen van de geschiedenis van het Protestantisme* (Baarn: Ten Have, 1980). Van deze uitgave verscheen geen Engelse, maar wel een Duitse vertaling.

⁹ Sjouke Voolstra (red.), *Vreemdelingen en Bijwoners: Vredesgetuigenissen uit het Nederlandse Dooperdom* (Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring, 1979).

¹⁰ Mercy A. Oduoye et al., *Transforming power: Women in the household of God: Proceedings of the Pan-African conference of Concerned African Women Theologians* (Accra: Sam-Woode, 1997).

sche godsdienst is, omdat zij in Israël/Palestina ontstaan is en in de eerste eeuwen na Christus door Syrische christenen naar Zuid- en Oost-Azië overgebracht is. Zij beklemtonen dat het Evangelie in India en China door Aziaten bediend is voordat westerse missionarissen en zendelingen daar arriveerden. Daarom wijzen Zuid- en Oost-Aziatische christenen de kenschetsing van hun godsdienst als ‘vreemde godsdienst’ resoluut af. Zij voelen zich ‘medeburgers’ in (1) het koninkrijk van God, en (2) hun vaderland. Dit geldt trouwens ook voor die Afrikaanse christenen die in een andere context zich ook moeten verantwoorden voor de ‘vreemdheid’ van hun godsdienst.¹¹

Structuur van deze studie

Deze studie over driekwart eeuw wereldwijd protestantisme valt in drie delen uiteen. Het eerste deel, getiteld “Getuigenis en protest,” plaatst het protestantisme als vernieuwende beweging in historisch en systematisch perspectief. Na deze Inleiding volgen een bespreking van de mondiale presentie en verschijningsvormen van het protestantisme (hoofdstuk 2), en een schets van zijn wezen en voornaamste doelstellingen en activiteiten in zes continenten (hoofdstuk 3).

Het tweede deel van deze studie, getiteld “Discipelschap en gemeenschapsvorming,” is het omvangrijkst. Het ordent de stof over protestantse aanwezigheid in alle landen ter wereld op twee manieren: contextueel en chronologisch. De context van het protestantisme wordt bepaald door (1) andere vormen van christendom, en (2) niet-christelijke godsdiensten, wereld- en levensbeschouwingen, en ideologieën. Het chronologische gezichtspunt brengt met zich mee, dat deze studie het protestantisme eerst plaatst in de context van de voorchristelijke godsdiensten: de etnische godsdiensten, het hindoeïsme, het boeddhisme, het shintoïsme, en het jodendom dat nu in de staat Israël onderdak gevonden heeft. Vervolgens bespreekt zij het protestantisme in de context van het na het begin van de christelijke jaartelling ontstane christendom: de oriëntaalse/oosterse orthodoxie, het rooms-katholicisme, het protestantisme, en het ‘algemene christendom,’ een term die hier gebruikt wordt om het geheel van de oriëntaalse/oosterse orthodoxie, het rooms-katholicisme, het protestantisme en het marginale christendom (voorheen ‘sekten’ genoemd) weer te geven. En ten slotte gaat deze studie in op het protestantisme in de context van de voornaamste postchristelijke godsdiensten, wereld- en levensbeschouwingen en ideologieën: de islam, het communisme, en het secularisme dat zich onder meer in multireligieuze samenlevingen manifesteert. De structuur van deze studie is dus primair godsdienst- en cultuurhistorisch, en secundair geografisch bepaald.

¹¹ John O. Onaiyekan, *Christianity: A foreign religion?* (Abuja: Gaudium et Spes Institute, 2001).

De kernhoofdstukken 4-14 zijn elk onderverdeeld in zes paragrafen: 1. Inleiding; 2. Literatuuroverzicht (in kleine letters); 3. Geschiedenis van de ontmoeting van protestanten met medechristenen en aanhangers van andere godsdiensten en geloven; 4. Statistisch overzicht; 5. Godsdienstvrijheid en geloofsvervolging; en 6. Perspectieven. De eerste drie paragrafen bevatten meer historisch materiaal dan de laatste drie. De laatste drie paragrafen beperken zich in hoofdzaak tot een beschrijving en analyse van de presentie, problematiek en praxis van het wereldwijde protestantisme in de periode na (1) de Tweede Wereldoorlog, en (2) het ontstaan van onafhankelijke staten in de niet-westerse wereld (einde van het koloniale tijdperk). In de slotparagraaf ‘Perspectieven’ wordt aandacht besteed aan protestanten in topposities bij het landsbestuur, en in de daaraan voorafgaande paragraaf ‘Godsdienstvrijheid en geloofsvervolging’ aan protestantse ‘bloedgetuigen/martelaren.’ Deze technische term gaat terug op het gebruik van het zelfstandige naamwoord ‘*martus* = getuige’ in het Nieuwe Testament. Na zijn opstanding gaf Jezus aan zijn discipelen de opdracht: “Jullie zult mijn getuigen (*martures*) zijn te Jeruzalem, in geheel Judéa en Samaria, en tot de einden van de aarde” (Handelingen 1:8). Dit Testament spreekt over ‘getuigen’ in het algemeen, maar ook over ‘bloedgetuigen.’ Immers, het maakt melding van “het bloed van de getuigen (*martures*) van Jezus” (Openbaring 17:6). Om het verband met ‘*protestatio* = getuigenis, protest’ vast te houden geeft deze studie de voorkeur aan de term ‘bloedgetuigen’ boven de term ‘martelaren’ (inhoudelijk is er geen verschil tussen beide termen). Bij het gebruik van deze term moeten twee dingen bedacht worden. Ten eerste, in tegenstelling tot de Rooms-katholieke kerk, met haar *Martyrium Romanum*, heeft het protestantisme geen officiële lijst van ‘bloedgetuigen.’ Ten tweede, christenen en moslims verschillen onderling van mening over ‘martelaren.’ Christenen erkennen als ‘martelaren/bloedgetuigen’ alleen mensen die tot in de dood gewelddoos het christelijke geloof belijden. Moslims beschouwen als ‘martelaar/getuige (*shahid*)’ mensen die, gemotiveerd door de islamitische ‘geloofsbelijdenis (*shahada*),’ getuigend optreden en zo nodig deelnemen aan de gewelddadige *jihad* en dan “per definitie een *mujahid*, een heilige strijder” worden.¹²

Het derde deel van deze studie, getiteld “Vrijheid in gebondenheid aan God,” plaatst de in de hoofdstukken 4-14 besproken stof in een breed afsluitend kader. Twee van de laatste drie hoofdstukken schetsen de missionaire betekenis van de vernieuwende bijdragen die protestanten aan de wereldbevolking en de wereldcultuur geleverd hebben: op godsdienstig gebied volstreekte binding aan God/*Ultimate Reality* (hoofdstuk 15), en op ethisch, politiek en sociaaleconomisch vlak volstreekte vrijheid

¹² Frank Peters, *Islam en de joods-christelijke traditie: Een verkenning* (Amsterdam: Boom, 2005), pp. 290-92. Deze uitgave verscheen oorspronkelijk in het Engels.

voor de mondige mens en de verantwoordelijke maatschappij (hoofdstuk 16). Het slothoofdstuk (hoofdstuk 17) rondt deze studie af met een typering van het protestantisme als een wereldwijde vernieuwingsbeweging, die gekenmerkt wordt door (1) (ver)taalvaardigheid, (2) geloofsmoed en (3) lofprijzing.

In drie delen beschrijft en analyseert deze studie hoe in de afgelopen 75 jaar het protestantisme, conform de betekenis van het Latijnse woord *protestatio*, een *getuigenis- en protestbeweging* geweest is. Vooral de kernhoofdstukken gaan in kort bestek na hoe protestanten bovengronds en ondergronds *getuigd* hebben van Gods in Christus betoonde liefde die de mensheid boven het alledaagse leven uittilt, en hoe zij gelijktijdig *geprotesteerd* hebben tegen de met Gods wil en de internationale regelgeving strijdige inperkingen en schendingen van de mensenrechten in het algemeen en van de godsdienstvrijheid in het bijzonder. De aandacht die zij vragen voor de geloofsvervolgung en voor de duizenden bekende en onbekende martelaren als kroongetuigen, kan ultiem leiden tot een bezinning van hedendaagse protestantse en andere christenen op hun presentie en participatie in het lokale en mondiale godsdienstige, sociaaleconomische en politieke bestel.

Deze studie heeft een *Bibliografie*, een *Verklarende Woordenlijst*, en een *Tijdtafel* als bijlagen. Bovendien bevat zij twee registers. Het *Personenregister* vermeldt alle namen die voorkomen in de tekst, met uitzondering van de voetnoten. Het *Landenregister* bevat de namen van alle in de tekst genoemde landen.

Statistische gegevens

De in deze uitgave vermelde statistieken zijn gebaseerd op gegevens die aangereikt worden door uiteenlopende instellingen en personen: overheden, kerken, academische en niet-academische organisaties, en privé-onderzoekers. Geen van hen verschaft absoluut betrouwbare kennis. Om een paar dingen te noemen, sommige overheden nemen in hun bestanden geen gegevens op over de aanhang van de als ‘primitief’ beschouwde etnische godsdiensten, andere overheden oefenen druk uit op hun bevolking om in de door hen gewenste pas te lopen en buigen statistieken in die richting om. Kerken bieden soms geen weerstand aan de verleiding hogere aantallen leden op te geven dan de werkelijkheid toelaat. Dit gebeurt soms bij gebrek aan exacte gegevens, maar in Afrika ook wel om, in de wedloop met de islam, groei te melden. Overigens zijn academische en niet-academische instellingen ook niet altijd objectief. Instituten die van de secularisatie-hypothese uitgaan, zijn vrij snel geneigd de invloed van godsdienst op mens en maatschappij te onderschatten en bagatelliseren. Ook individuele onderzoekers gaan meer dan eens uit van in godsdienst of ideologie gewortelde premissen. Subjectief is uiteraard ook Internet (*www*), dat een al dan niet geverifieerde

schat aan gegevens over godsdiensten aanreikt, dikwijls onder landsnamen, vermeerderd met de aanduiding ‘*major religions.*’

Sommige onderzoekers van het wereldchristendom kennen aan statistieken ook een theologische betekenis toe. De Church Growth School van Donald McGavran en Arthur Glasser in de Verenigde Staten beschouwt ‘de groei van kerken (*church growth*)’ en ‘de vermeerdering van gemeenten (*multiplying churches*)’ als een ‘vrucht’ van de doorgaande werking van de Heilige Geest in de wereldgeschiedenis.¹³ Omdat numerieke groei ook veroorzaakt kan worden door sociaaleconomische en/of geopolitieke ontwikkelingen en zij bovendien niet samenvalt met geestelijke/spirituele groei, gaat deze studie uit van andere premissen dan de Church Growth School. In de theologische duiding van ‘krimp’ en ‘groei’ betracht zij de grootst mogelijke terughoudendheid.

Hiermee hangt samen dat deze studie zich niet waagt aan het maken van prognoses over de toekomst van het protestantse christendom. Zij gaat ervan uit dat deze afhankelijk is van allerlei gegevens en ontwikkelingen. Om een paar punten in vraagvorm te noemen: Hebben (protestants) christelijke gezinnen gemiddeld meer of minder kinderen dan gezinnen die een andere godsdienst of een ander geloof aanhangen? Treffen oorlogen, natuurrampen en epidemieën (hiv/aids, cholera, ebola, corona-virus, e.d.) christenen meer of minder dan andere mensen? Hebben andere godsdiensten een groter of kleiner vermogen dan het christendom zich aan te passen aan nieuwe omstandigheden en verschijnselen zoals de opwarming van de aarde, de sociale media, urbanisatie en migratiestromen? Wie zijn nu de geestelijke leidersfiguren die wereldwijd tot de verbeelding van de mensheid spreken? Het boeddhisme heeft de dalai lama, het rooms-katholicisme de paus – maar wie geeft aan het protestantisme mondiaal gezicht in het tijdperk na Martin Luther King, Billy Graham en Desmond Tutu?

Primaire en secundaire bronnen

Deze studie baseert zich op primaire en secundaire bronnen. Het aantal primaire bronnen, geschreven door protestanten, overtreft het aantal secundaire bronnen, vervaardigd door oriëntaals/oosters-orthodoxe en rooms-katholieke medechristenen, alsmede door aanhangers van andere godsdiensten en geloven.

Aan het einde van deze studie staat een literatuuroverzicht, dat alleen werken van algemene aard vermeldt: o.a. encyclopedieën, overzichtswerken met veel statistisch materiaal, en uitgaven die ingaan op de godsdienstvrijheid wereldwijd. Studies die

¹³ Arthur F. Glasser – Donald A. McGavran, *Contemporary theologies of mission* (Grand Rapids: Baker Book House, 1985), p. 106.

slechts voor één bepaald hoofdstuk gebruikt zijn, zijn vermeld in de voetnoten van het betrokken caput. Om de voetnoten en de bibliografie niet te lang te maken zijn hoofdzakelijk monografieën vermeld. Bij de keuze hiervan is voorrang verleend aan publicaties die het woord ‘protestant(isme)’ in de titel gebruikt hebben, met terzijdestelling van uitgaven die ingaan op (1) het christendom in het algemeen, en (2) protestantse denominaties: anglicanisme, lutheranisme, calvinisme, methodisme, baptisme, evangelische beweging, pinksterbeweging, onafhankelijke kerken, etc.

Deze studie heeft een documenterende waarde. In de voetnoten zijn zo veel mogelijk monografieën over landen en werelddelen vermeld die het woord ‘protestant(isme)’ in de titel opgenomen hebben. Daaruit blijkt dat het protestantisme in sommige settingen breder bestudeerd is dan in andere. Om één voorbeeld te geven, het protestantisme in het overwegend rooms-katholieke Midden- en Zuid-Amerika is diepgaander onderzocht dan de protestantse presentie in landen met een islamitische meerderheid (met het Midden-Oosten, Iran, Indonesië en Sierra Leone als uitzonderingen). Deels wordt dit verschil veroorzaakt door prioriteitstellingen van onderzoekers, deels door de context. Immers, landen met geen of weinig godsdienstvrijheid bieden geen of weinig ruimte voor het doen van wetenschappelijk onderzoek naar godsdienst. In de voetnoten zijn biografische gegevens over de in de tekst genoemde protestantse bloedgetuigen vermeld. Over hen heeft de evangelische beweging meer bundels op de markt gebracht dan de oecumenische beweging. Evangelische bundels zoals *Wear the Crown* (2005) en *Voices of the Martyrs* (2019) plaatsen de verzamelde biografische gegevens niet in een wetenschappelijk perspectief (met bronvermelding), maar in een devotioneel kader.¹⁴ Daarentegen voldoet het hoofdstuk over bloedgetuigen in de door de oecumenische kerkhistoricus Ruth A. Tucker geschreven studie, *From Jerusalem to Irian Jaya* (2004), wel aan wetenschappelijke eisen.¹⁵ Een tussenpositie neemt *Cox’s Book of Modern Saints and Martyrs* (2006) in.¹⁶

Alle in de Bibliografie genoemde studies zijn geraadpleegd. Dit geldt niet voor alle in de voetnoten vermelde uitgaven. Door het aankoopbeleid van het Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica (IIMO), en door de opname van de zendingsbibliotheek van de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK), annex het Hendrik

¹⁴ Bill Drake – *The Voice of the Martyrs, Wear the Crown: Inspiring stories and photos of modern-day martyrs* (Bartlesville: Genesis Publishing Group, 2002). Afkorting: *WC*. *The Voice of the Martyrs, Voices of the Martyrs AD33-today* (Washington: Salem Books, 2019). Afkorting: *VM*.

¹⁵ Ruth A. Tucker, *From Jerusalem to Irian Jaya: A biographical history of Christian missions* (Grand Rapids: Zondervan, 2014), pp. 399-419: “Twentieth-century martyrs: ‘Yankee, go home.’”

¹⁶ Caroline Cox – Catherine Butcher, *Cox’s Book of Modern Saints and Martyrs* (London: Bloomsbury, 2006). Afkorting: *CBMSM*.

Kraemer Instituut (HKI), heeft de bibliotheek van de Universiteit Utrecht nu een uitgebreide collectie boeken over het protestantisme wereldwijd. Desalniettemin bezit zij niet alle in deze studie vermelde werken. Door interuniversitair te lenen en door persoonlijk aankopen te doen kwamen meer bronnen binnen handbereik. Toch bleven diverse werken niet toegankelijk. Ten behoeve van de documentatie van het wereldwijde protestantisme is besloten de niet geraadpleegde boeken toch in de voetnoten te vermelden.

Geen bundel, maar een monografie

Het publiceren van bundels zoals *The Blackwell Companion to Protestantism* (2007), heeft voordelen: veel experts kunnen gespecialiseerde bijdragen leveren.¹⁷ Maar deze werkwijze heeft ook nadelen: door de veelheid van auteurs is er dikwijls geen eenheid in presentatie en visie. De schrijver van de onderhavige studie waagt het in navolging van Paul Freston, *Evangelicals and Politics in Asia, Africa and Latin America* (2001), Philip Jenkins, *The Next Christendom: The Coming of Global Christianity* (2002), en Alexander Ryrie, *Protestants: The Radicals Who Made the Modern World* (2017), een monografie te publiceren over de recente geschiedenis van het protestantisme als wereldwijde vernieuwingsbeweging.¹⁸

Deze gewaagde stap is gedaan op basis van in het verleden binnen en buiten de westerse wereld opgedane kennis en ervaring. Deze studie bouwt voort op eigen vakstudies, die brede terreinen bestrijken: (1) de missiologische encyclopedie *Philosophy, Science and Theology of Mission in the 19th and 20th Centuries*, I-II (1995-97), die een beschrijving en analyse geeft van de weergave van twee eeuwen wereldwijde missie en zending, en (2) het handboek *Nederlandse Zendingsgeschiedenis (1601-2017)*, I-II (2015-18), dat een overzicht geeft van het door Nederlandse protestanten verrichte zendingswerk in de niet-westerse wereld in de koloniale en postkoloniale tijd.¹⁹ Bovendien grijpt deze studie terug op mijn boek *Jesus Christ in World History* (2009),

¹⁷ Alister E. McGrath – Darren C. Marks (eds.), *The Blackwell Companion to Protestantism* (Malden: Blackwell Publishing, 2007). Afkorting: *BCP*.

¹⁸ Paul Freston, *Evangelicals and politics in Asia, Africa and Latin America* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001). Philip Jenkins, *The next Christendom: The coming of global Christianity* (Oxford: Oxford University Press, 2002). Alexander J. Ryrie, *Protestants: The radicals who made the modern world* (London: William Collins, 2017). Ook Freston (:282) gebruikt de term ‘Pan-Protestantism.’

¹⁹ Jan A.B. Jongeneel, *Philosophy, Science, and Theology of Mission in the 19th and 20th centuries: A missiological encyclopedia*, I-II (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1995-97). Afkorting: *PSTM*. Jan A.B. Jongeneel, *Nederlandse zendingsgeschiedenis: Ontmoeting van Protestantse christenen met andere godsdiensten en geloven. I: 1601-1917 – II: 1917-2017* (Zoetermeer-Utrecht: Boekencentrum Academic, 2015-18).

dat 2000 jaar geschiedenis schetst van de wereldwijde receptie en perceptie van Jezus Christus binnen en buiten het christendom.²⁰

Terminologie

Deze studie laat Engelstalige citaten onvertaald. In speciale gevallen worden technische termen in het Nederlands voorzien van tussen haakjes geplaatste Engelse vertalingen. Ook gebruikt deze uitgave technische termen in het Sanskriet, Hebreeuws, Grieks, Latijn en Arabisch, met daarbij de Nederlandse vertaling. De aan het einde van deze studie opgenomen *Verklarende Woordenlijst* biedt een overzicht van de gebruikte niet-Nederlandse termen met hun betekenis.

Deze studie gebruikt geen verouderde termen zoals *heiden(dom)*, *indianen*, *negers*, en *berbers* ('barbaren'). Als van deze regel wordt afgeweken, wordt het desbetreffende woord tussen enkelvoudige aanhalingstekens geplaatst. In vrije aansluiting bij o.a. *Dictionary of Religions* (1997), worden de termen 'paganisme' en 'neopaganisme' wel gebruikt. Geen steun wordt verleend aan de term 'Christo-paganisme,' die door sommige schrijvers gebruikt wordt ter aanduiding van de vermenging van christelijk met 'heidens' geloof (syncretisme). Er zijn ook moderne termen die onbenut blijven. Zo blijft de term *Muslim Background Believers (MBBs)* achterwege omdat zij christen geworden moslims vastpint op hun godsdienstige verleden.

In India verdiepten protestantse christenen zich in het gebruik van adequate 'mission language.' In de context van het hindoeïsme verzochten zij Indiase kerken en christenen in de publieke ruimte af te zien van het gebruik van agressieve en militaristische termen. Zij ontrieden het gebruik van de volgende achttien woorden die, geworteld in de Bijbel, de zendingsgeschiedenis, en/of de seculiere wereld, als niet liefdevol beschouwd werden:

*Army, advance, attack, battle, campaign, crusade, conquer, commandos, enemy, foe, forces, marching orders, mobilize, soldier, tactical plan, target, victory, weapons.*²¹

Deze studie neemt dit advies ter harte en poogt contraproductieve effecten te voorkomen. Bij gevolg ziet zij af van het gebruik van (1) de uit de Oude Kerk stammende

²⁰ Jan A.B. Jongeneel, *Jesus Christ in World History: His presence and representation in cyclical and linear settings* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009). Afkorting: *JCWH*.

²¹ Evangelical Fellowship of India, "Statement on Mission language (2000)," in: Richard Howell (ed.), *Free to choose: Issues in conversion, freedom of religion and social engagement* (New Delhi: EFI, 2002), p. 190.

term 'leger van Christus (*militia Christi*),' die destijds als louter spirituele term in omloop gebracht werd, en (2) de latere dogmatische distinctie tussen 'de strijdende kerk (*ecclesia militans*)' op aarde en 'de triomferende kerk (*ecclesia triumphans*)' in de hemel.